

УДК 93/94(477) «14/15»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.28>

ДОКТРИНА ТА ІДЕОЛОГІЯ СТРИГОЛЬНИЦТВА ЯК СПРОБА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СВИТОГЛЯДНОЇ ПАРАДИГМИ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

У статті проаналізовано основні елементи віровчень стригольників, виявлено їхні особливості на основі детального аналізу доступних для нас джерел. Розгляд доктрини та ідеології здійснено з огляду на розуміння того, що рух стригольників був досить локальним у часі й просторі.

Наголошено на тому, що цей єретичний рух охопив лише Новгород і Псков, найімовірніше, навіть без прилеглих територій, тобто був міським рухом. Однак навіть у межах найбільших міст північно-східних руських земель він не став досить масовим, щоб наповнити повідомленнями про себе сторінки літописів.

Попри це, стригольництво спричинило листування новгородської та псковської влади (світської і духовної) з вищими ієрархами церкви – константинопольським патріархом та московським митрополитом. Це свідчить про серйозність проблеми, що постала перед церквою в Новгороді та Пскові. Підтвердженням цієї тези є активні заходи щодо викорінення першого організованого єретичного руху в Північно-Східній Русі, як-от: гоніння архієпископа Мойсея, антистригольницька місія архієпископа Діонісія, викриття єпископа Стефана Пермського, можливо, соборний суд під головуванням Новгорода та Пскова.

Звернено увагу на те, що стригольники не були цілком оригінальними релігійними мислителями. Їхній світогляд навряд чи докорінно відрізнявся від церковного. У цій ідеологічній доктрині не було інтелектуально-витонченого гуманістичного критицизму чи раціоналізму. Водночас стригольницька доктрина була догматично бездоганною, що визнавали навіть найзапекліші її опоненти.

Загалом єресь стригольників розглядається як своєрідний релігійний феномен духовного життя в зазначеному регіоні Східної Європи. Віровчення єретиків трактується насамперед як реакція частини населення на трансформацію статусу церкви в суспільстві та шляхи й методи її досягнення. Ведучи гостру полеміку з офіційною церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство станом, наділеним благодаттю, та звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної церкви з єретиками.

Ключові слова: доктрина, духовенство, єресь, ідеологія, мзда, світогляд, стригольники, хіротонія.

Tkachuk Anatolii. The doctrine and ideology of strigolism as an attempt to form a new worldview paradigm on the territory of the North-Eastern Rusi lands in the 14th – early 15th centuries

The article analyzes the main elements of the beliefs of the strigolniks, reveals their features based on a detailed analysis of the sources available to us. The consideration of doctrine and ideology was carried out based on the understanding that the strigolnik movement was quite local in time and space.

It is emphasized that this heretical movement covered only Novgorod and Pskov, most likely even without the district, that is, it was an urban movement. But even within the largest cities of the north-eastern Russian lands, it did not become massive enough to fill the pages of chronicles with reports about itself.

Despite this, strigolism caused correspondence between the Novgorod and Pskov authorities (secular and spiritual) with the highest church hierarchs – the Patriarch of Constantinople and the Metropolitan of Moscow. This testifies to the seriousness of the problem facing the church in Novgorod and Pskov. This thesis is confirmed by active measures to eradicate the first organized heretical movement in North-Eastern Russia: the persecution of Archbishop Moisei, the anti-strigolnitsa mission of Archbishop Dionysius, the exposure of Bishop Stefan of Perm, possibly the cathedral court presided over by Novgorod and Pskov.

Attention was also paid to the fact that the strigolniks were not completely original religious thinkers. Their worldview was hardly fundamentally different from that of the church. There was no intellectually sophisticated humanistic criticism or rationalism in the ideological doctrine. At the same time, the Strigolnitsa doctrine was dogmatically impeccable, as even its most ardent opponents recognized.

In general, the heresy of the strigolniks is considered as a kind of religious phenomenon of spiritual life in the specified region of Eastern Europe. The creed of heretics is interpreted, first of all, as a reaction of a part of the population to the transformation of the status of the church in society and the ways and methods of its achievement. Waging a sharp

polemic with the official church, the strygnolniks denied the main Christian dogmas, confessed to Mother Earth, did not recognize the clergy as an estate endowed with grace, and accused priests of being appointed "for wages". The rapid spread of such ideas in Novgorod and Pskov became the reason for the active struggle of the official church with heretics.

Key words: doctrine, clergy, heresy, ideology, wages, worldview, strygnolniks, ordination.

Істотним чинником релігійно-культурного життя в XIV–XV ст. були єретичні течії. Слово «єресь» походить від грецького *hairesis*, що означає «вибір», «окреме вчення». Згодом під єрессю стали розуміти небезпечне для офіційної церкви відхилення від обов'язкових засад учення, культу, практики. Осередками єретичної думки були переважно міста, де виникали умови для ширшого утвердження гуманістичного світогляду, появи елементів раціонального осмислення дійсності.

У західному християнстві поняття єресі найчастіше відносять до тих вірувань, які були піддані анафемі на одному з вселенських соборів, визнаних католицькою церквою. На Сході «єресь» є менш конкретним поняттям і може розумітися як відхилення від церковної традиції.

На сьогодні в історіографії є декілька версій про генезу єресі. Однак це важливе питання наразі не є предметом нашого дослідження.

Стригольництво як єретичний рух зародилося наприкінці XIV ст. у Пскові, згодом набуло поширення у Твері, Новгороді, а звідти перекочувало в Москву й упродовж століття продовжувало боротися з офіційною церквою.

Поширення стригольництва в найбільших містах зазначеного регіону дає підстави стверджувати, що це була типова міська єресь. Основними її прихильниками були, з одного боку, посадські люди – ремісники та торговці, а з іншого – плебейські елементи.

Одним із найголовніших пунктів у доктрині стригольників була критика духовних осіб та осуд їх за те, що вони обіймали свої посади не завдяки особистим моральним якостям і професіоналізму, а через мзду (фактично хабарництво).

Згідно з традиціями православної церкви людина, яка обіймала посаду священника, мала перед цим пройти таїнство хіротонії – обряд поставлення у священнослужителі. Він полягав у тому, що вища духовна особа клала свою руку на голову того, хто посвячувався, та читала молитву. Вважалося, що в такий спосіб на кандидата у священники сходила Божа благодать і він ставав висвяченим на певний духовний сан [14]. Однак ще в давні часи встановилася традиція, за якою поставлення у священнослужителі здійснювалося за певну плату для вищих духовних осіб, які здійснювали це посвячення. Це суперечило церковним канонам і моральним нормам. Розмір цієї плати не був чітко фіксованим, а тому вище духовенство часто намагалося виманити з кандидата у священники якомога більшу суму [4, с. 69]. Таким чином, таїнство хіротонії перетворилося на своєрідну торгівлю церковними посадами та стало відбуватися, як тоді казали, «по мзді».

Одне з рішень Володимирського собору 1274 р. стосувалося обмежень мзди та симонії. Відтепер за таїнство хіротонії встановлювалася фіксована оплата – не більше 7 гривень [9]. Це рішення фактично дало змогу ще більше зловживати практикою поставлення «по мзді».

Стригольники почали боротьбу проти духовенства від самого початку свого існування. У грамоті константинопольського патріарха Ніла йдеться: «Вся єретики мняще святителя и священники и вся клирики, и прочаа люди христьяны, яко се поставляющия и поставляемя, себе же токмо правоверных мняще» [5]. Єпископ Стефан у своєму «Повчанні» з обуренням засуджував стригольника: «Оклеветал весь вселенський събор, патриархов и митрополитов, и епископов, и игуменов, и попов, и весь чин священнический, яко не по достоянию поставляеми» [13]. Це дає підстави стверджувати, що стригольники вважали незаконним висвячення не лише місцевих священників, а й вселенських патріархів, які, на їхню думку, також були поставлені на свої посади «по мзді».

У XV ст. стригольники продовжували виступати з критикою духовенства. Так, у грамоті митрополита Фотія 1416 р. було написано про єретиків таке: «На истинну и на православную христанскую веру възлагают ложная, и на великое божие священство, вышшее великаго аггельскаго ликостояния» [11]. У цій же грамоті митрополит навів довгий список правил, які закріплюють порядок поставлення у священники, та суму внеску, який необхідно було заплатити за ту чи іншу духовну посаду.

У «Повчанні» Стефана Пермського наголошувалося: «Тако и ныне стригольницы, ни священна имущи, ни учительскаго сана, сами ся поставляют учителя народа» [13]. Із цього твердження можна зрозуміти, що стригольники взагалі заперечували статус духовенства як особливої суспільної верстви. Вони вважали, що проповідником у них може бути будь-хто з охочих. Водночас аналіз джерел свідчить про те, що духовним учителем стригольників могла стати лише освічена людина, знавець біблійних текстів та вмільний оратор.

Згідно з канонами православної церкви лише та особа, яка пройшла через таїнство хіротонії, мала право проводити службу та бути духовним учителем. Стригольники ж запевняли, що миряни також мають право на проповідь і духовне наставництво. Як приклад вони наводили слова апостола Павла: «Вы же, стригольницы, глаголете, еже Павел и простому человеку повеле учить» [13].

У джерелах XV ст., зокрема у грамоті митрополита Фотія 1427 р., чітко простежується ще один елемент доктрини стригольництва – невизнання інституту чернецтва. Митрополит писав: «Слышу тех некоторых, яко отступлены от бога, о своем крестянстве небрегуте, но и чин великаго божиа священства, иночества яко ни во чтоже полагающе, но и умаляюще» [12].

Імовірно, виступ стригольників проти чернецтва був конкретною дією, яка завдавала удару по феодалній земельній власності. Відомо, що за часів середньовіччя церква була великим землевласником і більша частина цих земель перебувала у володінні монастирів. Тому стригольники, заперечуючи існування чернецтва, виступали й проти його земельних володінь.

Гостро критикували єретики також поведінку духовних осіб, яку вважали неприйнятною для такого рівня людей, а також їхній спосіб життя: «Сии учителя пьяницы суть, ядят и пьют с пьяницами, и взимають от них злато и сребро и порты, от живых и от мертвых» [13]. Окрім звинувачень у пияцтві й ненаситності, єретики засуджували духовенство за грошолобство та наживання власних статків за чужий рахунок.

Особливим було ставлення стригольників до святих текстів. Хоча проповідники єретиків були обізнані з християнською літературою, однак ставилися до неї досить критично, тому деякі відомі твори трактували по-своєму. Це стосувалося і Євангелія [6, с. 47].

У джерелах містяться згадки про те, що саме Євангеліє вивчалось стригольниками: «Вы же, стригольницы, почитая святое Еуаггелие». Церква рекомендувала прихожанам безумовно дотримуватися Святого Письма. Стригольники ж вдумливо аналізували його, використовували певні уривки для трактування свого віровчення та критики багатьох аспектів діяльності православної церкви. Саме тому в «Поучении Стефана Пермского» наголошувалося на справжньому значенні Євангелія: «Не того деля дал Христос Еуаггелие в мир, чтобы почитая его, смотрити того слова, чим бо кого укорити, но того деля дал есть Христос Еуаггелие, егда почитая его, себе укоряти, и преже себе управляем» [13].

Тут доречно згадати про мешканця Пскова протопопа Іова, якого шанували місцеві жителі за те, що «от Бога сице даровася ему протолковати всякого писания Ветхаго и Новаго Завета» [1, с. 152]. Тобто саме знання біблійних текстів та змога трактувати Святе Письмо, а не заслуги в певній діяльності, принесли йому славу й пошану від людей.

Ще одним пунктом у віровченні стригольників було заперечення причастя. Імовірно, єретики відхиляли це таїнство тому, що не сприймали його здійснення не достойним для цього духовенством. Про це може свідчити уривок із «Поучения русского епископа Стефана против стригольников»: «Егда священник службу служит, тогда имети его, яко Христа в Сионе с ученикы вечерявша, и тако достойно причаститися от руки его, яко от руки Христовы, а не расужая и не распытывая о ереси божии, аще достоин, или не» [13].

Дослідниця Н.О. Казакова дає інше трактування та вважає, що причини відторгнення єретиками причастя не були такими поверховими. Вона наголошує на тому, що в основі невизнання стригольниками цього таїнства лежали більш принципові погляди, інакше Стефан Пермський у своєму «Поучении» не обґрунтовував би так детально його сенс і важливість. Тому вчена стверджує, що єретики відхиляли причастя як щось не зрозуміле з позиції розуму, тобто виступали до певної міри як представники раціоналізму [6, с. 48].

Критично ставилися єретики й до іншого таїнства – сповіді. Вони не вважали духовенство таким, що може «взяти и разрешати грехи». Відповідно, заперечення цього таїнства було логічним продовженням критики духовенства.

Звичній для християн сповіді духовним особам стригольники протиставляли сповідь землі – один з основних обрядів їхньої релігійної практики. Єпископ Стефан повідомляє, що цей елемент віровчення був введений зачинателем ересі Карпом: «Сю бо злую сеть дьявол положил Карпом стригольником, что не велел исповедатися к попом, дабы от попов честь ерейскую отнял, еже им Христос дал вязати и разрешати грехи» [13].

Б.О. Рибаків допускає, що не варто звинувачувати стригольників у запереченні одного з найважливіших християнських таїнств. Єретики, на його думку, сповідалися безпосередньо Богу, просто місцем цієї сповіді був не храм, а природа, матінка-земля, через яку можна було передати Всевишньому всі свої гріхи. Обґрунтування такої сповіді стригольники знаходили в переконанні, що для зв'язку між людиною та Богом не потрібні посередники. У цьому елементі віровчення фактично виявлявся

певний гуманізм еретиків, адже сповідь сам на сам із Господом, на їхню думку, давала людині відчуття особистої незалежності та розкнутості під час покаяння [15, с. 99].

М.С. Тихонравов прирівнював обряд сповіді землі, який існував у стригольників, до схожого обряду німецьких еретиків. Під час здійснення покаяння вони лягали у велике коло та розміщувалися відповідно до глибини свого гріха. Потім духовний учитель проходився по цьому колу й кожного вдаряв джгутом.

Ще одну позицію висловив О.М. Афанасьєв. Він вказував на те, що обряд сповіді землі у стригольників міг походити від давніх слов'янських звичаїв і ритуалів. Дослідник зібрав багато приказок, описів обрядів, народних прикмет слов'ян, які висловлювали в них свої вірування про землю, вважаючи її наділеною надприродними силами та енергією [16, с. 142–150].

В.В. Мильков розглядав обряд сповіді землі як наслідування язичницьких вірувань, в основі яких лежало шанування неба й землі. Він вважав, що стригольники сприймали Бога як частину природи, а основою їхнього сприйняття світу був пантеїзм [10, с. 120]. Однак це твердження виглядає досить суперечливим, позаяк у джерелах немає свідчень чи коментарів щодо поклоніння стригольників небу. У грамоті від 23 вересня 1427 р. митрополит Фотій наголошував на тому, що стригольники пропагували не культ неба в язичницькому розумінні, а культ небесного Бога, тобто Господа в розумінні християн, якому еретики поклонялися не гідні: «Тие стриголници, отпадающе от бога и на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают... но како смеют, от земли к въздуху зряще, бога отца себе нарицающе, и како убо могут отца себе нарицати?» [12].

М.В. Печников в одній зі своїх статей дає трактування фрази митрополита Фотія зі згаданої вище грамоти про те, що стригольники «на небо взирающе беху, тамо отца себе наричают». Він вважає, що йдеться про розспівування молитви «Отче наш», під час якого дивляться на небо. Церковні служби в еретиків, найімовірніше, проводилися на вулиці. Згідно з канонами молитися не священникам та за межами вівтаря (окрім літургії) не заборонялося. Оскільки стригольники були відлучені від церкви, Фотій вважав їх негідними звертатися до Бога Отця [10, с. 123].

Унаслідок аналізу останньої грамоти митрополита проти стригольників від 23 вересня 1427 р. можна зробити такий висновок: еретики ніяк не персоніфікували Бога, не поклонялися іконам та іншим його зображенням. Вони уявляли його як надприродну силу. Під час покаяння опускалися на землю та припадали до неї обличчям. Так само під час молитви вони не уявляли подобу Господа перед собою, а піднімали погляд угору і зверталися до неба, до невидимого Бога [12].

Заперечення заупокійно-поминального культу було ще одним з елементів віровчення стригольників. Вони відхиляли поминальну службу, трапезу та роздачу милостині. Еретики наполягали на тому, що «не достоит де над мрътвыми пети, ни поминати, ни службы творити, ни приноса за умершаго приносите к церкви, ни пиров творити, ни милостыни давати за душу умершаго».

Цікавим є ще один фрагмент із «Поучения» Стефана Пермського: «Глаголють бо стригольницы о нынешних святителех и о попех что не достойны де их службы, яко не не стяжаша, но имения взимають у хрестьян, подаваемое им приношение за живыя и за мертвыя» [13]. Ця теза може свідчити про те, що еретики не стільки заперечували заупокійно-поминальний культ, скільки виступали проти духовенства та зловживань священників під час його здійснення.

Можна припустити, що таке ставлення еретиків до похоронних обрядів могло бути спричинене тим, що наприкінці XIV ст. в руських землях вони почали активно формуватися й ускладнюватися. З поглибленням майнового розшарування люди стали більш виражено показувати турботу про померлих. Раніше всіх ховали у звичайних могильних ямах і без монументального облаштування. З XIV ст. починають з'являтися поховання у трунах, колодах та навіть кам'яних саркофагах. У церквах поширювалися такі форми турботи про померлих, як сорокоуст, поминальні служби, що могло послугувати фактором, який змусив стригольників не сприймати нові канони заупокійного культу. Це було своєрідною реакцією на введення нових форм благочестя [1, с. 200].

Стефан Пермський зробив акцент на запереченні стригольниками елементів шанування померлих не лише через те, що це було звернено проти духовенства, а й тому, що це зачіпало інтереси церкви в матеріальному плані. Милостині, пожертви, плата за заупокійні молитви становили значну частину прибутків священників. «Вклады по душе» були основою фінансування та джерелом розширення церковної земельної власності, адже досить часто ці пожертви здійснювалися у формі передачі благодійником свого земельного наділу [6, с. 49]. Заперечення цих внесків суперечило інтересам церкви як феодального власника.

Стригольники не були закритою сектою, збори якої відбувалися цілком таємно. Про це може свідчити ще одна теза з «Поучения» єпископа Стефана, у якому він дає настанови християнам про те, як

не варто себе поводити, ставлячи у приклад еретиків: «Тако же молитися Христос в тайне повеле, всякого тщеславна и високоумна убежати, не молитися на распутьях и на ширинах градных, ни выситися словесы книжными». Ці слова можуть свідчити про те, що стригольники молилися та читали проповіді на вулицях, тим самим значно спрощуючи вступ до їхньої громади всім охочим.

Еретики дотримувалися суворих життєвих правил. Це визнає навіть Стефан Пермський, проте пояснює цю високоморальність стригольників як лицемірство й нещирість із їхнього боку, як спосіб маніпулювання людьми для залучення їх до громади еретиків: «Таковыи же беша еретицы, постницы, молебницы, книжницы, лицемерницы пред людьми чисти творящеса, аще бо бы не чисто житье их видели люди, то кто бы веровал ереси их?» [13].

Оскільки стригольники виступали проти матеріальних зловживань із боку церкви, то, на думку Н.О. Казакової, можна припустити, що еретики не володіли якимось значимим майном і земельними наділами. Дослідниця зазначає, що нестяжательство, на переконання стригольників, було нормою для всіх їхніх прихильників. Однак не відомо, що насправді стояло за цим принципом: заклик відмовитися від нагромадження майна і збагачення чи, як в ідеології деяких еретичних течій Західної Європи, тенденція до матеріальної рівності в суспільстві [6, с. 51–52]. Найімовірніше, нестяжательство еретиків було проявом засудження основ феодального суспільства з його майновою та соціальною нерівністю, яка підтримувалася й визнавалася церквою.

Лідери та очільники стригольництва, за свідченням джерел, загалом були освіченими людьми. Навіть противники ересі вказували на це, називаючи стригольників книжниками. Еретики створили навіть власне писання – «Писание книжное, еже и списа на помощь ереси своей» [13]. Цілком імовірно, що у стригольників була своя література, «періодичні видання», збірки, які містили інформацію про основи віровчень, діяльність членів громад. Однак ці писемні пам'ятки не дійшли до наших часів, оскільки, найімовірніше, були знищені церквою під час репресій проти еретиків.

Дослідники Н.О. Казакова та Я.С. Лур'є у праці про еретичні рухи в північно-східних руських землях зазначають цікавий факт: окрім основного традиційного напрямку стригольників, у XV ст. виділилася ще одна течія. Про це можна судити з грамоти митрополита Фотія від 22 червня 1427 р. У ній, окрім закликів до боротьби проти еретиків, митрополит пише: «И вы убо, священници, никако приношения тех приимайте к церквам божиим, и отлучайте таковых и отметаите, яко согнилыя уды, от здраваго тела церкви Христовы» [12]. Із цих слів можна зрозуміти, що не всі стригольники розривали свої стосунки із церквою та продовжували відвідувати храми й службу Божу. Можна припустити, що ця частина еретиків не зовсім поділяла ставлення очільників руху щодо релігійних таїнств, догматів православної церкви, однак підтримувала критику духовенства та звинувачення священників у поставленні через мзду. Тільки в такому випадку логічним виглядає пояснення того, чому стригольники, яких згадує Фотій у своїй грамоті, продовжували відвідувати церкву. Цю частину еретиків можна вважати своєрідним поміркованим крилом руху.

Паралельно існувало й більш радикальне крило стригольництва. Воно сформувалося в першій половині XV ст. та дотримувалося тих самих поглядів, що й основна маса еретиків, доповнюючи їх дещо категоричнішими висновками. Митрополит Фотій пише: «Слышу тех некоторых, яко отступлены от бога, о своем крестьянстве небрегуще, но и чин великаго божиа священства, иночства яко ни во чтоже полагающе, но и умаляюще; и тех, по слышанию слышу, иже яко садукеем онем проклятым подражающе суть, еже и яко и въскресенію не надеюще быти мняху» [12]. Якщо основна течія стригольників заперечувала весь заупокійно-поминальний культ, то ця частина еретиків, про яку йдеться у джерелі, не вірила у воскресіння мертвих. Із цього постає також, що радикальне крило еретиків, найімовірніше, заперечувало існування Страшного Суду, раю та пекла, адже якщо немає воскресіння мертвих, то й судити та обирати тобі «оселю» немає кому [6, с. 65]. Однак доступні для нас джерела не дають змогу аргументовано підтвердити цю тезу.

У цій же грамоті митрополит згадує про те, що Бог, окрім неба, є також на землі. Тут він уподібнений в образах духовних осіб, які наділені божественною силою та владою. Церква як їхній осередок, згідно з основами православ'я, вважалася небом на землі. Стригольники не поділяли цю думку. Фотій пише, що еретики «не имут чисте веровати православия истинаго, ни к божьим церквам, к небу земному, не имуть быти прибегающе» [12], тобто вони не визнавали за православною церквою приписаного їй статусу осередка присутності Бога на землі. Стригольники кінця XIV ст., на відміну від згадуваних у джерелі еретиків, були менш радикальними й безкомпромісними у своїх висловлюваннях щодо православної церкви та не визнавали її суто через організаційні принципи, таїнства й догмати.

Радикалізм еретиків XV ст. виявлявся також у ставленні до Євангелія. Відомо, що стригольники кінця XIV ст. розглядали його як основу свого вчення, на нього посилалися під час критики церкви

й духовних осіб. Що ж до радикального крила еретиків, то їхні погляди на Євангеліє були суттєво іншими. «А понеже бо самых того истинных еуангельских благовестей и преданей апостольских и отеческих не верующе» [12], – ідеться про стригольників в останній грамоті митрополита Фотія. Із цих слів розуміємо, що описані в наведеному фрагменті еретики відхиляли Євангеліє та вміщені в ньому повчання.

Є підстави стверджувати, що представники радикального крила стригольників не визнавали божественну природу Христа, адже вчення про Ісуса як про Сина Божого є основною складовою частиною Євангелія. Стригольників XV ст. дослідники іноді називають монотейстами, оскільки вони визнавали лише Бога Отця та сприймали його як батька всього суцього. Однак навряд чи це твердження є беззаперечним. Якби стригольники були монотейстами, у джерелах були би згадки про те, що вони заперечують ще один важливий православний догмат – Святу Трійцю. Проте таких достовірних відомостей у джерелах не виявлено.

Таким чином, ересь стригольників була своєрідним релігійним феноменом духовного життя в Північно-Східній Русі. Віровчення еретиків стало реакцією частини населення на трансформацію статусу церкви в суспільстві та шляхи й методи її досягнення. Вступивши в гостру полеміку з офіційною церквою, стригольники заперечували основні християнські догмати, сповідалися матінці-землі, не визнавали духовенство як стан, наділений благодаттю, і звинувачували священників у поставленні «по мзді». Швидке поширення таких ідей у Новгороді та Пскові стало причиною активної боротьби офіційної церкви з еретиками, підсумком якої став цілковитий занепад стригольництва як еретичного руху.

Література:

1. Алексеев А.И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в. Стригольники и жидовствующие. Москва : Индрик, 2012. 560 с.
2. Алексеев А.И. К изучению ереси стригольников. *Древняя Русь*. 2004. № 4918). С. 22–34. URL: http://www.drevnyaya.ru/vyp/stat/s4_18_2.pdf.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : в 3 т. Москва, 1865. Т. 1. 804 с. <https://runivers.ru/upload/iblock/85e/1.pdf>.
4. Голубинский Е.Е. История русской церкви : в 2 т. Москва, 1900. Т. 2 : Период второй, московский, от нашествия монголов до митрополита Макария включительно. II половина тома. 919 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/416951>.
5. Грамота константинопольского патриарха Нила в Псков о пошлинах, взимаемых с церковных ставленников (против стригольников). Ок. 1382 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/22.
6. Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 573 с.
7. Любашенко В.І. Еретичні течії. *Історія української культури* : у 5 т. / гол. ред. Б.Є. Патон. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult222.htm>.
8. Любашенко В.І. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези та коментарі. *Проблеми слов'янознавства*. 2013. Вип. 62. С. 23–37. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/slavyistyka/eng/n62/02.pdf>.
9. Определения Владимирского собора 1274 года. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Определения_Владимирского_собора_1274_года.
10. Печников М.В. Доктрина стригольников: опыт реконструкции. *Russia mediaevalis*. München, 2001. Т. X, 1. S. 107–125. URL: https://www.academia.edu/41157464/41157464/Доктрина_стригольников_опыт_реконструкции_Russia_mediaevalis_Tomus_X_1_2001_C_107_125.
11. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников. 23 сентября 1416 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433553/>.
12. Послание митрополита Фотия во Псков против стригольников. 22 июня 1427 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433559/>.
13. Поучение русского епископа Стефана против стригольников. Около 1386 г. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/25.
14. Православно-догматическое богословие Макария, митрополита Московского и Коломенского : в 2 т. Санкт-Петербург, 1883. Т. 2. 674 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/pravoslavno-dogmaticheskoe-bogoslovie-tom2/29_1.
15. Рыбаков Б.А. Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия. Москва : Наука, 1993. 336 с.
16. Тихонравов Н.С. Сочинения : в 3 т. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1898. Т. 1 : Древняя русская литература. 591 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/1095770>.